

М. В. К в і т н и ц ь к и й

(К и ї в)

КОЧОВИКИ ПІВДЕННОРУСЬКОГО СТЕПУ ЗА ДОБИ РОЗВИНУТОГО СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ (історіографія, стан та перспективи дослідження)

Стаття присвячена питанням історіографії, сучасного стану та актуальним перспективам подальшої розробки теми вивчення кочових народів південно-руського степу за доби розвинутого середньовіччя.

К л ю ч о в і с л о в а: кочовики, розвинуте середньовіччя, історіографія, свої погани, південноруський степ, хронологія.

Вивчення кочових народів південноруського степу доби розвинутого середньовіччя (кінець IX — XIV ст.) стало актуальною темою відразу зі становленням історії, а згодом і археології як наукових історичних дисциплін.

Історіографія XVIII-XIX ст., котра пов'язана з окресленою темою, свого часу була ґрунтовно розглянута Р.М. Мавродіною (Мавродіна 1983). Проведений дослідницею аналіз основних праць, написаних істориками у період з XVIII по середину 60-х років XX ст., компактно охоплює найзначніші роботи попередників і надає чітке історіографічне уявлення про розвиток наукової думки щодо кочових спільнот середньовіччя.

Перші уявлення істориків XVIII ст. щодо степовиків відображені в «Истории Российской» В.М. Татищева, де присвячено розділ печенігам, половцям та торкам. Р.М. Мавродіна підкреслила, що на основі іноземних джерел вказаним автором була зроблена спроба визначення походження назв кочових народів, встановлення їх місцеперебування, шляхи кочувань, суспільний устрій тощо. Разом з тим історик вбачав у цих народах лише ворогів і намагався зменшити їх роль і значення у русько-кочових відносинах (Татищев 1962, с. 271—274, Мавродіна 1983, с. 11, 12).

Наступне XIX ст. було позначене зародженням та розвитком перших історичних шкіл,

осовною з яких була «державницька». Її представниками розвиток історичних процесів розглядався через призму становлення та еволюції держави, а всі історичні події трактувалися як такі, що допомагали чи заважали виникненню та розвитку держави. Відносини Русі з кочовиками також не уникали цього підходу. Кочові народи — печеніги, торки та половці — відносилися до розряду неісторичних, була укріплена думка, що вони не можуть займати високого місця у всесвітній історії (Мавродіна 1983, с. 12). Прикладом поглядів представників цієї школи є праця М.М. Карамзіна «История государства Российского» (Карамзин 1892). На думку цього вченого взаємовідносини між Руссю та кочовиками полягали лише у постійних війнах. Причина військових дій пояснювалась варварством і злочинністю номадів, які заважали розвитку Русі. Позитивним був висновок про Чорних Клобуків, під якими вірно вбачались печеніги і торки. Деяку іншу думку висловив М.П. Погодін в «Исследованиях, замечаниях и лекциях о русской истории» (Погодин 1857). Проаналізувавши літописні джерела, автор дійшов висновку, що в постійних та безкарних набігах кочовиків були винні руські князі, котрі використовували номадів у міжусобицях. Робився наголос на тому, що половці, начебто, зруйнували торгівельні відносини Русі та Візантії. М.П. Погодін погоджувався з попередниками щодо історичної ролі та місця Чорних Клобуків.

Загалом для XIX ст. Р.М. Мавродіна відзначає закріплення двох основних напрямків сприйняття історичного процесу відносин між кочовиками та слов'янами. Перший полягав у протиставленні лісу та степу, другий відображав сприйняття історії через призму ста-

новлення держави (Мавродина 1983, с. 15). Поглядів про антагонізм між кочовиками та землеробами дотримувалися В.О. Ключевський, С.М. Соловйов, М.Д. Затиркевич; позиції «державницької» школи відстоювали М.І. Костомаров, П.В. Голубовський, Д.І. Багалій. Тривалий час вивчення кочовиків та їхніх відносин зі слов'янами відбувалося шляхом перерахування письмових даних та підтримки тієї чи іншої думки з цього питання.

Рубіж XIX — XX ст. позначився активними дослідженнями і використанням у якості повноцінного джерела з історії степових народів курганних старожитностей кочовиків. Першими, хто проводив повномасштабні дослідження кочівницьких старожитностей у кінці XIX — на початку XX ст., в межах територій, котрі на той час відносилися до українських, були І.Я. Стемпковський, І.О. Хойновський, М.Ю. Бранденбург, Є.П. Трифільєв, О.А. Спицин, М.О. Макаренко, також вивчали поховання кочовиків Д.Я. Самоквасов, Д.І. Яворницький та В.В. Хвойка. Разом з тим низький науковий рівень розкопок, революція та подальша громадянська війна призвели до втрати великого обсягу накопиченого матеріалу. Незначна частина колекцій І.О. Хойновського наразі перебуває у Польщі (Кирпичников 1997, с. 76, 77), про дослідження В.В. Хвойки та Д.Я. Самоквасова відомо лише як факт розкопок понад 300 курганів з кочівницькими похованнями. Із 103-х розкопаних курганів та «майданів» Д.І. Яворницьким було опубліковано матеріали лише з 58 курганів (Лесничий, Шалобудов 2003, с. 103—106). Результати робіт М.Ю. Бранденбурга, щоденник з польовими кресленнями та описом, були опубліковані його учнями після смерті дослідника, а опрацювання та публікація речей здійснена С.О. Плетнєвою тільки в 1973 р. (Плетнева 1973). Лише у 1986 р. А.О. Добролюбським була введена до наукового обігу частина з колекцій І.Я. Стемпковського (Добролюбський 1986). З поміж напрацювань вказаних археологів виділяється лише доробок Є.П. Трифільєва та О.А. Спицина, котрі відразу намагались осмислити нові матеріали та перевести їх в повноцінне історичне джерело (Спицин 1899, с. 156—160; 1927, с. 43—46; Трифільєв 1901; 1904).

З 1925 та 1927 рр. відбулося відновлення археологічних досліджень кочівницьких курганних старожитностей степового Подніпров'я. Поховання кочовиків Дніпропетровщини досліджувалися В.А. Грінченком, Ф.М. Сап'яном, М.А. Міллером та Т.Т. Теслею (Лесничий, Шалобудов 2003, с. 111). В межах Донеччини розкопки проводилися П.М. Піневичем, М.О. Макаренком та В.М. Євсєєвим (Усачук, Полидович, Цимидапов, Литвиненко 2004, с. 68—71).

Характеризуючи першу половину XX ст. варто відзначити, що в цей період найбільш повно збирається та осмислюється письмовий і,

вперше, археологічний матеріал, що стосується історії пізніх кочовиків. Публікуються ґрунтовні переклади іноземних письмових джерел, визначаються межі розселення кочових народів, їх державний і політико-соціальний устрій. Вартими уваги є роботи В.Г. Тізенгаузена, Д.Я. Расовського, А.П. Ковалевського та К.В. Кудряшова, присвячені кочовикам. Значення доробку В.Г. Тізенгаузена та А.П. Ковалевського полягає у ретельному перекладі та публікаціях нотаток і хронік арабських істориків та мандрівників X—XV ст., які висвітлювали історію і сучасність кочових народів Великого Степового поясу (Тізенгаузен 1884; 1940; Ковалевський 1956). По можливості об'єктивно розглянуті кочовики та їхні взаємовідносини з осілими сусідами Д.Я. Расовським, що було новим для тогочасної історичної науки (Расовський 1927, с. 94; 1933, с. 1—66). К.В. Кудряшов у праці «Половецкая степь» вперше детально торкнувся питання історичної географії причорноморських степів (Кудряшов 1948). Автор на основі письмових джерел та обробки на той час новітніх географічних даних визначив географічні місця, де відбувалися найважливіші битви русичів та половців. Значення роботи дослідника залишається актуальним і на сьогодні, адже вона допомагає визначити географічний ареал розташування певних половецьких груп Надчорноморщини, а також провести етноінтерпретацію досліджених на сьогодні поховань кочовиків.

У повоєнний час археологічних матеріалів стає достатньо для розгляду дослідниками певних питань історичного розвитку кочових народів. До теми вивчення кочовиків на основі досліджених старожитностей звернулися Л.П. Зяблін та Н.Д. Мец (Мец 1948, с. 45—49; Зяблін 1955, с. 83—96). Однак належного продовження результати їхніх робіт не отримали.

Повністю використання даних археології у поєднанні з письмовими джерелами стало можливим у кінці 1950-х рр. після виходу роботи С.О. Плетнєвої «Печенеги, торки и половцы в южнорусских степях» (Плетнева 1958, с. 151—226). Надалі дослідницею було опубліковано низку робіт, присвячених ґрунтовному аналізу та розгляду письмових даних і археологічних матеріалів з історії кочовиків Надчорноморщини та лісостепу Київського Подніпров'я періоду IX—XIII ст. (Плетнева 1973; 1974; 1982; 1990). Так, у праці «Древности чёрных клобуков» було узагальнено і оброблено пізньокочівницький археологічний матеріал з району Поросся, що був отриманий у кінці XIX — на поч. XX ст. розкопками М.Ю. Бранденбурга, Д.Я. Самоквасова та інших дослідників. Дослідницею розроблена класифікація та типологія розкопаних комплексів і зроблена продуктивна спроба етноатрибуції кочівницьких поховань. У цій роботі нарешті було узагальнено великий і маловідомий масив кочівницьких старожитностей, дослідже-

них на початку ХХ ст., та зібрана джерельна база для подальшого вивчення історії чорних клобуків. Важливим кроком у вивченні степових матеріалів став вихід монографії, присвяченої половецькій кам'яній скульптурі. Означена робота і на сьогодні залишається найбільш повним зводом кочівницької скульптури південноруського степу. У монографії «Кочевники Средневековья», на основі історії Хозарського, Киргизького, Уйгурського каганатів і держави Ателькузи, було запропоновано реконструкцію трьох соціально-економічних моделей розвитку кочових суспільств. На думку дослідниці, кожна модель має чіткі характеристики, пов'язані з періодами становлення кочових суспільств. Для першого етапу розвитку кочового суспільства виділено такі риси: а) перша стадія кочування; б) нашествия; в) військова демократія; г) рихла багатокланова та багатомовна спільнота; д) релігія у формі шаманізму та культу предків; е) відсутність стабільних археологічних пам'яток. Другий етап характеризується: а) другою стадією кочування; б) набігами; в) розпадом родового устрою, військової демократії і, як результат, — становленням ранньокласового суспільства; г) формуванням державних об'єднань, етносу і єдиної мови; д) релігією у формі культу вождів і вершників, космогонією; е) археологічними пам'ятками — могильниками без сусідніх постійних поселень, а також слідами сезонних кочувань. Заключний третій етап виражений у наступному: а) третій стадії кочування; б) війнах за політичне панування; в) феодалізмі; г) державі; д) постійній етно-спільноті, яка перетворюється в народ, єдиною мовою; е) розвинутою культурою — торгівля, міста, писемність; ж) появою світових релігій; з) археологічними пам'ятками як у землеробських народів. На основі проведеного аналізу автор робить висновок про те, що володіючи даними хоча б про одне чи два явища-ознаки можна відновити картину суспільно-економічного життя будь-якого мало відомого кочового суспільства. Ґрунтовна робота «Половці» на основі арабських, візантійських і давньоруських письмових джерел та археологічного матеріалу висвітлює історичний розвиток найбільшого і яскравого об'єднання кочовиків південноруського степу — половців.

У 1966 р., після виходу роботи Г.О. Федорова-Давидова «Кочевники Восточной Европы под властью Золотоордынских ханов», історія кочових народів була доповнена археологічними джерелами XIII—XIV ст. (Федоров-Давыдов 1966). Праця стала єдиним на сьогодні (для території України — М.К.) серйозним узагальненням, класифікацією, типологією та хронологією пізньокочівницького археологічного матеріалу. У ній розроблено оригінальну, але, на наш погляд, громіздку і не завжди вірну методику обробки кочівницьких старожитностей. Важливим було встановлення вченим, на основі письмових джерел, розміщення племен

печенігів Надчорноморщини, а також прослідковано історію монголо-татарських завоювань у половецьких степах.

На довгий час висновки і розробки у працях С.О. Плетньової та Г.О. Федорова-Давидова стали беззаперечними та авторитетними при розгляді кочовиків середньовіччя. Проте варто зауважити, що роботи С.О. Плетньової носять скоріш загальноісторичне ніж археологічне спрямування. Дослідниця так і не вирішила нагальних питань класифікації, типології та хронології кочівницьких старожитностей. Опрацьовані нею чорноклобуцькі та старожитності золотоординського періоду з Кам'янки охоплюють невеликий мікрорегіон. Звичайно, для всього масиву кочівницьких матеріалів цього недостатньо, до того ж хронологія старожитностей Поросся не була чітко прокоментована. Крім цього, зроблена класифікація половецької кам'яної скульптури, як це аргументовано довела Л.С. Гераськова, виявилася не зовсім вірною. Відносно роботи Г.О. Федорова-Давидова необхідно відзначити, що відсутність на той час у нього кваліфікованих опонентів наклала свій відбиток на якість хронологічних інтерпретацій матеріалу. Звертає на себе увагу і неякісна проробка ілюстративного матеріалу.

Окремо, на тлі робіт радянської історичної школи, виділяється праця Л.М. Гумільова «Древняя Русь и Великая степь» (Гумилев 1989). Дослідник один з перших акцентував увагу на вивченні давньоруської історії у світлі і через призму загальносвітової та європейської історії. Крім цього, він намагався розглядати кочовиків не як агресивний руйнівний фактор, а через площину рівнозначних відносин. Проте, торкаючись проблеми взаємовідносин кочовиків з руськими князями, автор висловив досить сумнівні висновки, які виражені в тезах про неактивність боротьби між кочовиками та Руссю, а також про відсутність значних втрат і навіть виграш Русі після монгольських завоювань.

Проведення у СРСР масштабних новобудовних та меліоративних робіт у 1960—80-х роках, особливо на території південної частини України, дозволило накопичити вагомий джерельну базу з історії пізніх кочовиків. Саме в цей період стали відчутними прогалини у розробці кочівницької тематики та нестача спеціалістів в Україні з цієї теми. Адже експедиціями Інституту археології АН УРСР та низкою вчених з профільних навчальних і музейних установ було досліджено і зафіксовано великий масив пізньокочівницьких святилищ та поховань — основний тип археологічних пам'яток, залишених степовиками. Результати цих новобудовних досліджень частково відразу вводилися до наукового обігу (Черненко, Симоненко 1977, с. 5—33; Черненко, Бунятян 1977, с. 45—93; Телегин, Круц, Братченко, Смирнов, Корпусова 1977, с. 43—83; Отрощенко, Савовский, Томашевский 1977, с. 16—60; Шапошникова, Бочка-

рев, Корпусова 1980, с. 17—70). Частина була опублікована лише за останні 15 років (Клименко, Усачук, Цымбал 1994; Клименко 1997; 1998; Привалова 2003, с. 153—177; Ляшко, Попандоуло, Дровосекова 2004; Ковпаненко, Гаврилюк, Евдокимов 2005, с. 363—388). Проте переважна більшість знайденого матеріалу на жаль досі залишається невідомою для широкого кола науковців. У 1970-х рр. з'являються окремі роботи російських дослідників, присвячені кочівницьким матеріалам із залученням знахідок з території України. У вітчизняній науці з 1970-х рр. вивченням степових народів X—XIV ст. починають займатися Л.С. Гераськова, А.О. Добролюбський та М.Л. Швецов. У 1980-х рр. до цієї теми долучається В.В. Дорофеев, а з початком 1990-х рр. О.В. Євглевський та Т.М. Потьомкіна. Крім цього, кочівницькі матеріали активно розглядаються і вивчаються у 1980—1990-х рр. В.М. Шалобудовим.

У 1974 р. виходить робота Н.В. Малиновської, присвячена колчанам з кістяними орнаментованими накладками золотоординського часу, в тому числі з території України (Малиновская 1974, с. 132—175). Ця праця по суті стала першою з направлених на вивчення конкретного археологічного матеріалу, а не розробки загальних історичних концепцій чи питань розвитку номадів.

Підсумком роботи А.О. Добролюбського стала серія статей і публікацій, присвячених кочовикам Нижнього Подністров'я та лівобережжя Нижнього Подунав'я, котрі у 1986 р. були увінчані монографією «Кочевники Северо-Западного Причерноморья в эпоху средневековья» (Добролюбский 1986). У книзі було розглянуто понад 160 поховань із вказаного регіону та зроблена спроба їхньої класифікації, етнічної і хронологічної інтерпретації. Найбільш вагомим у вказаній роботі було введення до наукового обігу частини матеріалів з розкопок І.Я. Стемпковського. Відчутним доробком із вивчення степових старожитностей стала праця Л.С. Гераськової «Скульптура средневековых кочевников степей Східної Європи» (Гераськова 1991). Дослідницею був проведений детальний розгляд походження кам'яної скульптури на теренах південноруського степу, порівняння з тюркською скульптурою азіатського регіону та петрографічні співставлення з виходами кам'яної породи. У кінцевому результаті, на думку вченого, це дозволило паспортизувати місце виготовлення більшості знахідок із музейних зібрань та виділити масиви скульптури, котрі мають різну хронологічну та культурну атрибуцію.

Тривалий час кам'яна скульптура кочовиків розглядалася як окремий, завершений елемент семантики половецького суспільства, що відобразив культ предків. Г.О. Федоров-Давидов, розглядаючи кам'яну скульптуру південноруського степу, відзначив, що фіксовані дослідниками сліди культових дій — жертвоприношень,

виявлених поблизу деяких зображень, вірогідно можуть бути пов'язані зі святилищами (Федоров-Давыдов 1966, с. 191—193). С.О. Плетньова за аналогіями з курганных старожитностей тюрків Сибіру припустила, що це придорожні жертovníки (Плетнева 1974, с. 72—74), щоправда відзначивши можливість кам'яних конструкцій навколо «баб». М.Л. Швецов за результатами археологічних досліджень розглянув дані про виявлені кам'яні конструкції, пов'язані зі скульптурою на курганах. Дослідник першим звернув увагу на те, що це і є половецькі святилища, та запропонував їхню типологічну побудову (Швецов 1979, с. 199—209). Ним же було розпочато детальний хронологічний та типологічний розгляд різних категорій речей, зокрема таких знахідок як бронзові казани (Швецов 1980, с. 192—202). Крім цього, розглядалися проблеми заселення Донецького регіону за доби середньовіччя та характеризувалися могилиники золотоординського часу (Швецов 1987, с. 96—98; Кравченко, Швецов 1990, с. 22—24). Однак, на жаль, логічного продовження подальше вивчення степових старожитностей X—XIV ст. цим дослідником не отримало. Вчений переключився на вивчення більш раннього періоду історії. Так само не отримало продовження і вивчення матеріалів кочовиків В.В. Дорофеевим. Тезисні праці щодо складу інвентарю трьох могильників Надазовщини, переліку видів зброї з 300 воїнських поховань, типології колчанів і методики досліджень кочівницьких поховань у степу стали підсумком результатів його роботи (Дорофеев 1981, с. 125, 126; 1985, с. 81; 1986, с. 48, 49; 1987, с. 187—193). У різний час певні проблеми з вивчення культових споруд та решітчастих гробовищ у поховальних пам'ятках розглядали Н.М. Купрій та Ю.Г. Колосов (Купрій 1989, с. 122; Колосов 1990, с. 21, 22). На тлі вказаних дослідників особливо яскраво виділяється серія робіт В.М. Шалобудова та його співавторів, котрі, на жаль, залишилися непоміченими широким загалом вчених, оскільки виходили в маловідомих регіональних виданнях. Яскравими є роботи, присвячені публікаціям кочівницьких поховань, особливо X—XII ст. та золотоординського часу на теренах Дніпропетровщини (Шалобудов, Кудрявцева 1980, с. 90—97; 1981, с. 94—100; Шалобудов 1982, с. 60—68; Шалобудов, Яремака 1985, с. 138—154). Варто також відзначити аналітичні роботи, присвячені розпрямленим глинним та глиняному посуду зі степових комплексів (Шалобудов, Яремака 1987, с. 128—135; Шалобудов 1993, с. 91—104).

Окремі питання, пов'язані з кочовиками, також висвітлювалися істориками, зокрема слід виділити роботу Є.Ч. Скржинської, котра торкається етимології давньоруського слова «половці» (Скржинская 1986, с. 255—276). Відповідно до аргументованих висновків вченого, походження цього слова варто пов'язувати не зі значенням «половий» — «жовтий», а зі

слов'янським «он-пол, онополовець» — той, що живе по іншій бік річки.

З 1990-х років з'являється низка робіт О.В. Євглевського та Т.М. Потьомкіної, присвячених вивченню окремих категорій та типів речей з поховального інвентарю кочовиків. Зокрема цими дослідниками було розглянуто типологію та хронологію таких речей як глиняний посуд, гривни, кресала та шаблі (Євглевський, Потемкіна 1994, с. 78—96; 1996, с. 20—62; 1997, с. 47—76; 2000, с. 117—180; Євглевський 1998, с. 141—156). Крім цього дослідниками було звернуто увагу на семантичне значення поховального інвентарю.

Певний підсумок накопиченим степовим кочівницьким матеріалам новобудовними експедиціями Інституту археології НАН України відображений у роботі П.П. Толочка «Кочевые народы степей и Киевская Русь». В праці розглянуто історію кочових суспільств на території надчорноморських степів у період з VII по XIV ст. (Толочко 1999). Характеризуючи кожен період, автор додатково наводить яскравий ілюстративний фактичний матеріал із досліджених степових поховань. Також попереднє опрацювання новобудовних степових комплексів разом з письмовими джерелами дозволило зробити узагальнюючі нариси з історії кочових народів південноруського степу (Квітницький 2008, с. 124—143).

Сучасний стан вивчення кочівницької проблематики представлений розробкою окремих дослідниками регіональної класифікації, типології та визначення хронологічних рамок кам'яної скульптури степовиків (Красильников, Тельнова 2000, с. 227—246). Публікацією зведених таблиць по окремих категоріях матеріалів з чітко стратифікованих міських степових пам'яток, досліджених у 1-й пол. XX ст. (Флєрова 2000, с. 101—116). Повноцінно видаються матеріали досліджених великих степових некрополів золотоординського часу та розпочато розробку проблеми золотоординських пам'яток лісостепового населення кінця XIII — XIV ст. (Ельников 2001; 2006; Супруненко, Приймак, Мироненко 2004).

Робляться спроби визначити та виділити певні особливості поховального обряду та практики окремих етнічних груп кочовиків, зокрема торків (Квітницький 2004а, с. 25—34). Окремо слід відзначити появу уваги до вивчення кочових народів, що мешкали у межах Київської Русі. На основі археологічних та історичних джерел висвітлено кочові спільноти на теренах Русі, а також в історичних кордонах Чернігівського та Переяславського князівств і на північному заході Правобережжя Київського князівства (Толочко 1999, с. 80—107; Квітницький 2004, с. 37—62; Коваленко, Ситий 2004, с. 121—138; Колибенко, Колибенко 2006, с. 111—117). Визначається хронологія кочівницьких поховань, досліджених на території Поросся, та аналі-

зується значення появи конфедератів і шляхи їхнього закріплення на теренах Київської Русі (Квітницький 2005в, с. 328—333). Проте, варто відзначити, що на сучасному етапі вивчення територій Поросся кочівницька складова все ж таки розглядається не окремо, а в сукупності загальних історичних процесів на територіях правобережжя Київської землі (Квітницький 2006, с. 87—94; 2007, с. 17—50). Крім випадку вивчення ранніх кочівницьких курганів у Яблунівці (Орлов, Моця, Покас 1985, с. 49—60; Моця, Покас 1998, с. 62—72) цілеспрямовані дослідження чорноклобуцьких могильників, незважаючи на велику перспективність, не відновлюються. Розкопки поховань кочовиків Поросся мають спорадичний або випадковий характер.

Тема кочових спільнот залишається актуальною і в загальноісторичній науці. Новим поглядом на розвиток половецького суспільства та його взаємовідносин з оточуючим землеробським світом вирізняється стаття О. Осіп'яна «Поширення християнства серед половців у XI—XIV ст.» (Осіп'ян 2005а, с. 3—28; 2005б, с. 3—22). За допомогою залучення писемних джерел автор зробив максимально повну реконструкцію процесів християнізації половців на теренах Надчорноморщини.

Характеризуючи роботи, присвячені кочівницькій тематиці, не можна обійти увагою значний масив публікацій досліджених комплексів, що були висвітлені у різного рівня регіональних та центральних наукових виданнях з 1950-х рр. по сьогоднішній день. Звичайно, в даній роботі, за браком місця, оглядати весь цей масив ми не будемо, вибірково зупинимось лише на тих, де разом з публікаціями проводилися, по можливості, хронологічні інтерпретації. Загалом можна виділити три типи таких публікацій. Одні відзначаються певною наївністю за відсутності доказової аргументації, інші спираються на розробки С.О. Плетньової або Г.О. Федорова-Давидова, треті дослідники самостійно провели пошук датованих аналогій із залученням широкого кола джерел. Однією з публікацій першого типу є робота І.М. Самойловського, в котрій поховання другої половини XII — XIII ст. було датоване XI—XII ст. на підставі того, що в степах довгий час панували половці (Самойловський 1972, с. 106—108). Сучасні дослідники, на жаль, також припускаються не виважених хронологічних інтерпретацій при публікації кочівницьких комплексів. Так, у статті А.М. Балущкіна та В.М. Фоменка поховання X—XI та XII — другої чверті XIII ст. автори датували золотоординським часом (Балущкин, Фоменко 2006, с. 396—409). Аналогічно безпідставністю вирізняється хронологічна інтерпретація В.Ф. Клименка і В.І. Цимбала щодо кінської ремінної розподільної бляшки з кочівницького поховання біля м. Волноваха. Дослідники без пояснень відносять належність комплексу до знатного половецького вої-

на кінця XII — початку XIII ст., хоча вказаний виріб, як і пряжка та калачеподібне кресало, знайдені в цьому об'єкті, мають численні прямі аналогії серед старожитностей X—XI ст. (Клименко, Цьмбал 2005, с. 181, 182). Датування на основі схем Г.О. Федорова-Давидова присутні в роботах А.О. Добролюбського, Н.Г. Доконта, В.О. Посреднікова, Д.П. Кравця та М.І. Ткачова (Доконт 1978, с. 193—196; Добролюбский 1981, с. 131—134; Посредников, Кравец, Ткачев 1994, с. 141—168). Системним ґрунтовним підходом у визначенні та пошуку хронологічних інтерпретацій опублікованого матеріалу відзначаються роботи М.Л. Швецова, А.А. Кравченка, В.В. Отроценка, Ю.Я. Рассамакіна, О.В. Євглевського та М.В. Квітницького (Швецов 1974, с. 93—97; Кравченко 1978, с. 196—204; Отроценко, Рассамакін 1986, с. 14—36; Евглевский 1992, с. 107—116; Квітницький, Лысенко, Лысенко 2004, с. 145—152; Квітницький 2005б, с. 389—392; 2005а, с. 159, 160; Назаров, Квітницький, Шляховий 2005, с. 238—240).

Підсумовуючи наш огляд історіографії та стану розробки кочівницької проблематики на Україні зупинимося на подальшій перспективі вивчення даної теми.

У період з XVIII по середину XX ст. значна кількість робіт була присвячена чи торкалася проблеми степовиків, а еволюція поглядів на роль та місце кочовиків у історії відбувалася майже два з половиною століття. Погляди на проблему як одвічну боротьбу лісу і степу, фактор виникнення чи занепаду держави, констатація як ворожого елемента відійшли у минуле. Друга половина XX ст. позначилася ретельною фіксацією та реконструкцією історії появи та розвитку кочовиків у південноруських степах. В той же час опрацюванню матеріальної культури приділялося дуже мало уваги, що на сьогодні накладає свій відбиток у підході до вивчення кочових суспільств. Велика кількість отриманих нових археологічних джерел з південних територій сучасної України насамперед вимагає їхнього належного упорядкування, вираженого у картографуванні і створенні типологічної та культурно-етнічної рядності. Помилки дослідників при атрибуції кочівницьких комплексів кінця IX — XIV ст., що дуже помітні у публікаціях, аналітичних роботах та, особливо, наукових звітах, вказують на давно назрілу необхідність і перспективність розробки типології та хронології всіх категорій речей з поховальних пам'яток. Залишаються слабо дослідженими питання розвитку та розчинення на теренах Русі колишнього степового населення і його подальшої історичної долі після монгольського нашествия. Дослідження останніх десятиріч виявили багато степових і лісостепових пам'яток монгольського часу, котрі вказують на значну густоту заселення степової частини і виникнення міських центрів, пов'язаних

із західним улусом Золотої Орди, що також вимагає вивчення та подальшого наукового осмислення. Зрештою, актуальною є тема досліджень культурних і релігійних взаємовпливів кочового та землеробського світів.

- А.С. (Спицын А.А.) Курганы киевских торков и берендеев // Записки Русского Археологического Общества. — СПб, 1899. — Т. XI. — Вып. 1, 2. — С. 156—160.
- Балушкин А.М., Фоменко В.Н. Курган «Ананьина Могила» близ г. Новая Одесса Николаевской обл. // АДУ 2004—2005. — К.; Запоріжжя, 2006. — С. 396—409.
- Гераськова Л.С. Скульптура середньовічних кочовиків степів Східної Європи. — К., 1991.
- Гумилёв Л.М. Древняя Русь и Великая степь. — М., 1989.
- Добролюбский А.О. Кочевники Северо-Западного Причерноморья в эпоху средневековья. — К., 1986.
- Добролюбский А.О. Погребение кочевника у с. Плавни // Древности Северо-Западного Причерноморья. — К., 1981. — С. 131—134.
- Доконт Н.Г. Кочевническое погребение XI в. у с. Мирное // Археологические исследования Северо-Западного Причерноморья. — К., 1978. — С. 193—196.
- Дорофеев В.В. О вооружении кочевников Северного Причерноморья XI—XIV вв. // Хозяйство и культура доклассовых и раннеклассовых обществ. — М., 1986. — С. 48—49.
- Дорофеев В.В. О методике исследования позднекочевнических погребений в степной полосе Украины // Древнейшие скотоводы степей Юга Украины. — К., 1987. — С. 187—193.
- Дорофеев В.В. Типология половецких колчанов XI—XIII вв. из курганов юга Украины // Актуальные проблемы археологических исследований в Украинской ССР. — К., 1981. — С. 125—126.
- Дорофеев В.В. Нові пам'ятки пізніх кочовиків (XII—XIII ст.) // Тези доповідей VI Подільської історико-краєзнавчої конференції. — Кам'янець-Подільський, 1985. — С. 81.
- Евглевский А.В. Погребения Золотоордынского времени из раскопок новоострочной экспедиции Донецкого университета // Донецкий археологический сборник. — Донецк, 1992. — Вып. 1. — С. 107—116.
- Евглевский А.В., Потемкина Т.М. О некоторых видах гончарной керамики у Восточноевропейских номадов развитого средневековья // Донецкий археологический сборник. — Донецк, 1997. — Вып. 7. — С. 47—76.
- Евглевский А.В. Семантика распрямлённых гривен в контексте погребального обряда кочевников Восточной Европы XII—XIV вв. // Археологический альманах. — Донецк, 1998. — № 7. — С. 141—156.
- Евглевский А.В., Потемкина Т.М. Восточноевропейские позднекочевнические сабли // Степи Европы в эпоху Средневековья. — Донецк, 2000. — Т. 1. — С. 117—180.
- Евглевский А.В., Потемкина Т.М. Кресала в позднекочевнических погребениях Северного Причерноморья // Донецкий археологический сборник. — Донецк, 1996. — Вып. 6. — С. 20—62.
- Евглевский А.В., Потемкина Т.М. Позднекочевнические погребения с керамикой древнерусского облика из Северо-Восточного Причерноморья // Донецкий археологический сборник. — Донецк, 1994. — Вып. 5. — С. 78—96.
- Ельников М.В. Средневековый могильник Мамай-Сурка. — Запорожье, 2001. — Т. I.
- Ельников М.В. Средневековый могильник Мамай-Сурка. — Запорожье, 2006. — Т. II.

- Зяблин Л.П. О «татарских» курганах // СА. — 1955. — № XX. — С. 83—96.
- Карамзин Н.М. История государства Российского. — СПб, 1892. — Т. I—II.
- Квітницький М.В. К проблеме закрепления кочевников на Руси // Проблемы археологии Среднего Поднiпров'я: До 15-рiччя заснування Фастiвського державного краєзнавчого музею. — Фастiв, 2005в. — С. 328—333.
- Квітницький М.В. Позднекочевнические погребения IV курганной группы с. Ковалёвка // АДУ 2003—2004 рр. — К., 2005б. — С. 389—392.
- Квітницький М.В., Лысенко С.Д., Лысенко С.С. Погребения кочевой знати в могильнике Малополовецкое 3 // АБУ 2002—2003 рр. — К., 2004. — С. 145—152.
- Квітницький М.В. «Свої погани» Фастiвської землі // Археологічні пам'ятки Фастiвщини: матеріали до археологічної карти Київської області. Прес-музей. — № 20—21. — Фастiв, 2004 б. — С. 37—62.
- Квітницький М.В. Етнічні процеси на правобережжі Київської землі в XI—XIII ст. // Слов'янські обрії: Міждисциплінарний збірник наукових праць. — Вип. 1. — К., 2006. — С. 87—94.
- Квітницький М.В. Кочове населення Надчорноморщини в X—XIV ст. (в світлі писемних та археологічних джерел) // Надчорномор'я у IX ст. до н.е. — на початку XIX ст.: студії з історії та археології. — К., 2008. — С. 124—143.
- Квітницький М.В. Пороська захисна лінія: етапи формування та розвитку (в світлі писемних та археологічних джерел) // Місце і значення Поросья в історії України (IX—XVII ст.): Матеріали науково-практичної конференції. — Корсунь-Шевченківський, 2007. — С. 17—50.
- Квітницький М.В. Поховання кочівника XII ст. в с. Зеленьки // АБУ 2003—2004 рр. — К., 2005а. — С. 159—160.
- Квітницький М.В. Торки. Проблема атрибуції поховальних комплексів // Археологія. — № 4. — 2004а. — С. 25—34.
- Кирпичников А.Н. Древнерусское вооружение из коллекции И. Хойновского (по материалам польских музеев) // Любецький з'їзд князів 1097 року в історичній долі Київської Русі. — Чернігів, 1997. — С. 76—77.
- Клименко В.Ф. Курганные древности Северского Донца. — Енакиєво, 1997.
- Клименко В.Ф. Курганы юга Донетчины. — Енакиєво, 1998.
- Клименко В.Ф., Усачук А.Н., Цымбал В.И. Курганные древности Центрального Донбасса. — Донецк, 1994.
- Клименко В.Ф., Цымбал В.И. Украшения сбруи коня из половецких курганов Донбасса // Проблеми дослідження пам'яток археології Східної України. — Луганськ, 2005. — С. 181, 182.
- Ковалевский А.П. Книга Ахмед-ибн-Фадлана о его путешествии на Волгу в 921—922 гг. — Харьков, 1956.
- Коваленко В.П., Ситий Ю.М. «Свої погани» чернігівських князів // Стародавній Іскоростень і слов'янські гради VIII—X ст. — К., 2004. — С. 121—138.
- Ковпаненко Г.Т., Гаврилюк Г.А., Евдокимов Г.Л. Курганы у с. Ковалевка (группа IV) // АДУ 2003—2004 рр. — К., 2005. — С. 363—388.
- Колибенко О.В., Колибенко О.В. «Свої погани» Переяславщини (до проблеми локалізації місць поселень переяславських торків) // Слов'янські обрії. — К., 2006. — Вип. 1. — С. 111—117.
- Колосов Ю.Г. К вопросу о половецких решетчатых гробовищах // Проблеми археології Северного Причорномор'я. — Херсон, 1990. — С. 21—22.
- Кравченко А.А. Кочевническое погребение XII в. у с. Флориновское // Археологические исследования Северо-Западного Причерноморья. — К., 1978. — С. 196—204.
- Кравченко Э.Е., Швецов М.Л. О могильниках золотоордынской эпохи Подонцовья // Проблемы археологии Северного Причерноморья. — Херсон, 1990. — Ч. 3. — С. 22—24.
- Красильников К.И., Тельнова Л.И. Половецкие изваяния Среднего Подонцовья: типология, эволюция, хронология // Степи Европы в эпоху Средневековья. — Донецк, 2000. — Т. 1. — С. 227—246.
- Кудряшов К.В. Половецкая степь. — М., 1948.
- Куприй Н.М. Новые данные о половецких святилищах Северного Причерноморья // Проблеми історії та археології давнього населення Української РСР. — К., 1989. — С. 122.
- Лесничий П.П., Шалобудов В.Н. К истории изучения позднекочевнических древностей Северного Поднепровья // Проблеми археології Поднiпров'я. — Дніпропетровськ, 2003. — С. 100—117.
- Ляшко С.Н., Попандопуло З.Х., Дровосекова О.В. Курганные могильники Днепровского Надпорожья. — Запорожье, 2004.
- Мавродина Р.М. Киевская Русь и кочевники (печенеги, торки, половцы). — Ленинград, 1983.
- Малиновская Н.В. Колчаны XIII—XIV вв. с костяными орнаментированными обкладками на территории Евразийских степей // Города Поволжья в средние века. — М., 1974. — С. 132—175.
- Мец Н.Д. К вопросу о торках // КСИИМК. — М., 1948. — Вып. XXII. — С. 45—49.
- Моця О.П., Покас П.М. Яблунівські кургани: хронологія та етнічна приналежність населення // Археологія. — № 2. — 1998 — С. 62—72.
- Назаров О.В., Квітницький М.В., Шляховий К.В. Поховання кочівника золотоординського часу біля с. Покрівське // АДУ 2003—2004 рр. — К., 2005. — С. 238—240.
- Орлов Р.С., Моця А.П., Покас П.М. Исследования летописного Юрьева на Руси и его окрестностей // Земли Южной Руси в XI—XIV вв. — К., 1985. — С. 49—60.
- Осіп'ян О. Поширення християнства серед половців у XI—XIV ст. // Київська старовина. — К., 2005а. — № 1. — С. 3—28.
- Осіп'ян О. Поширення християнства серед половців у XI—XIV ст. // Київська старовина. — К., 2005б. — № 2. — С. 3—22.
- Отрощенко В.В., Рассмакін Ю.Я. Половецкий комплекс Чингульського кургану // Археологія. — Вип. 53. — 1986. — С. 14—36.
- Отрощенко В.В., Савовский И.П., Томашевский В.А. Курганная группа Рясные могилы у с. Балки // Курганные могильники Рясные могилы и Носаки (предварительная публикация). — К., 1977. — С. 16—60.
- Плетнева С.А. Древности Черных клобуков // САИ. — 1973. — Вып. Е1.
- Плетнёва С.А. Кочевники Средневековья. — М., 1982.
- Плетнева С.А. Печенеги, торки и половцы в южнорусских степях // МИА. — М.; Л., 1958. — № 62. — С. 151—226.
- Плетнева С.А. Половецкие каменные изваяния // САИ. — 1974. — Вып. Е2.
- Плетнева С.А. Половцы. — М., 1990.
- Погодин М.П. Исследования, замечания и лекции о русской истории. — М., 1857. — Т. 5. (Период удельный).
- Посредников В.А., Кравец Д.П., Ткачев Н.И. Из дневников раскопок курганов у с. Великое Орехо-

во // Донецкий археологический сборник. — Донецк, 1994. — Вып. 5. — С. 141—168.

Расовский Д.А. О роли черных клубуков в истории Древней Руси // *Seminarium Kondakovianum*. — Praga, 1927. — Т. I. — С. 94.

Расовский Д.А. Печенеги, торки и берендеи на Руси и в Угрии // *Seminarium Kondakovianum*. — Praga, 1933. — Т. IV. — С. 1—66.

Самойловський І.М. Половецкий курган на Нижньому Дніпрі // *Археологія*. — 1972. — Вып. 5. — С. 106—108.

Скржинская Е.Ч. Половцы. Опыт исторического истолкования этника // Византийский временник. — Т. 46. — 1986. — С. 255—276.

Спицын А.А. Татарские курганы // Известия Таврического общества истории, археологии и этнографии. — Симферополь, 1927. — Т. 1. (58). — С. 43—46.

Супруненко О.Б., Приймак В.В., Мироненко К.М. Старожитності золотоординського часу Дніпровського лісостепового Лівобережжя. — Київ; Полтава, 2004.

Татищев В.Н. История Российская. — М.; Л., 1962. — Т. I. — С. 271—274.

Телегин Д.Я., Круц В.А., Братченко С.Н., Смирнов С.В., Корпусова В.Н. Вильнянские курганные группы // Вильнянские курганы в Днепровском Надпорожье. — К., 1977. — С. 43—83.

Тизенгаузен В.Г. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. — СПб, 1884. — Т. I.

Тизенгаузен В.Г. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. — М.; Л., 1940. — Т. II.

Толочко П.П. Кочевые народы степей и Киевская Русь. — К., 1999.

Трифильев Е.П. Археологическая экскурсия в Купянский уезд Харьковской губернии летом 1901 г. — М., 1901.

Трифильев Е.П. Курганы с каменными бабами Купянского уезда Харьковской губернии. — М., 1904.

Усачук А.Н., Полидович Ю.Б., Цимиданов В.В., Литвиненко Р.А. Свод данных об исследованиях курганов на территории Донецкой области в XX веке // Археологический альманах. — № 14. — Донецк, 2004. — С. 56—109.

Федоров-Давыдов Г.А. Кочевники Восточной Европы под властью Золотоордынских ханов. — М., 1966.

Флёрова В.Е. (Нахапетян) Костяные детали луков, колчанов и налучий Белой Вежи // Степи Европы в эпоху Средневековья. — Донецк, 2000. — Т. 1. — С. 101—116.

Черненко Е.В., Бунятян Е.П. Курганные группы Широкое-2 // Курганы южной Херсонщины. — К., 1977. — С. 45—93.

Черненко Е.В., Симоненко А.В. Курганные группы Широкое-3 // Курганы южной Херсонщины. — К., 1977. — С. 5—33.

Шалобудов В.Н. Позднекочевнические погребения с керамикой (по материалам экспедиций ДГУ) // Проблемы археологии Поднепровья. — Днепропетровск, 1993. — С. 91—104.

Шалобудов В.Н. Позднекочевнический могильник XIV в. у с. Котовка // Древности степного Поднепровья (III—I тыс. до н. э.). — Днепропетровск, 1982. — С. 60—68.

Шалобудов В.Н., Кудрявцева И.В. Кочевнические погребения Среднего Приорелья // Курганы степного Поднепровья. — Днепропетровск, 1980. — С. 90—97.

Шалобудов В.Н., Кудрявцева И.В. Позднекочевнические погребения Приорелья // Степное Поднепро-

вье в бронзовом и раннем железном веках. — Днепропетровск, 1981. — С. 94—100.

Шалобудов В.Н., Яремака В.Н. Гривны в погребениях средневековых кочевников // Памятники бронзового и раннего железного веков Поднепровья. — Днепропетровск, 1987. — С. 128—135.

Шалобудов В.Н., Яремака В.Н. Кочевнические захоронения X—XII вв. на р. Волчьей // Проблемы археологии Поднепровья. — Днепропетровск, 1985. — С. 138—154.

Шапошникова О.Г., Бочкарев В.С., Корпусова В.Н. Курганные группы у с. Привольное // Археологические памятники Поингуля. — К., 1980. — С. 17—70.

Швецов М.Л. Багате кочівницьке поховання з Донбасу // *Археологія*. — Вып. 13. — 1974. — С. 93—97.

Швецов М.Л. К вопросу о заселении Подонцовья в IV—XIII вв. // Проблемы охраны и исследования памятников археологии в Донбассе. — Донецк, 1987. — С. 96—98.

Швецов М.Л. Котлы из погребений средневековых кочевников // СА. — № 2. — 1980. — С. 192—202.

Швецов М.Л. Половецкие святилища // СА. — № 1. — 1979. — С. 199—209.

М. В. К в и т н и ц к и й

КОЧЕВНИКИ ЮЖНОРУССКОЙ СТЕПИ В ЭПОХУ РАЗВИТОГО СРЕДНЕВЕКОВЬЯ (историография, состояние и перспективы исследования)

Статья посвящена вопросам историографии данной темы, современного состояния разработки и перспективам ее дальнейшего изучения. Несмотря на более чем столетние исследования историками-археологами древностей кочевников на территории Украины на сегодня остаются актуальными вопросы картографирования и типологии раскопанных погребений, а также разработки хронологии вещевых комплексов. Неудовлетворительной остается оперативность введения новых данных в научный оборот. Наиболее остро необходимость разработки вопросов хронологии и картографирования кочевнических комплексов стала ощутимой после охранных работ 1960—1980-х гг. на южных территориях Украины и соответствующего накопления новых материалов.

М. V. K v i t n y t s ' k y i

NOMADS OF SOUTHERN STEPPE IN PERIOD OF THE MIDDLE AGES (historiography, state and investigation perspectives)

The paper is devoted to questions of historiography, current state of working up and to perspectives of discovering this theme. In spite of more than 100 years of investigations of nomads' sites on a territory of Ukraine, problems of mapping and typology making of excavating graves still are topical. The question of chronology nomads' artifacts is also in a focus. Author emphasizes on a problem of slowly introduction of new archaeological artifacts in a science literature. The most actively this problem became shown up after fenced-off work in 1960—80 years on a southern territory of Ukraine and after accumulation of new artifacts.